

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

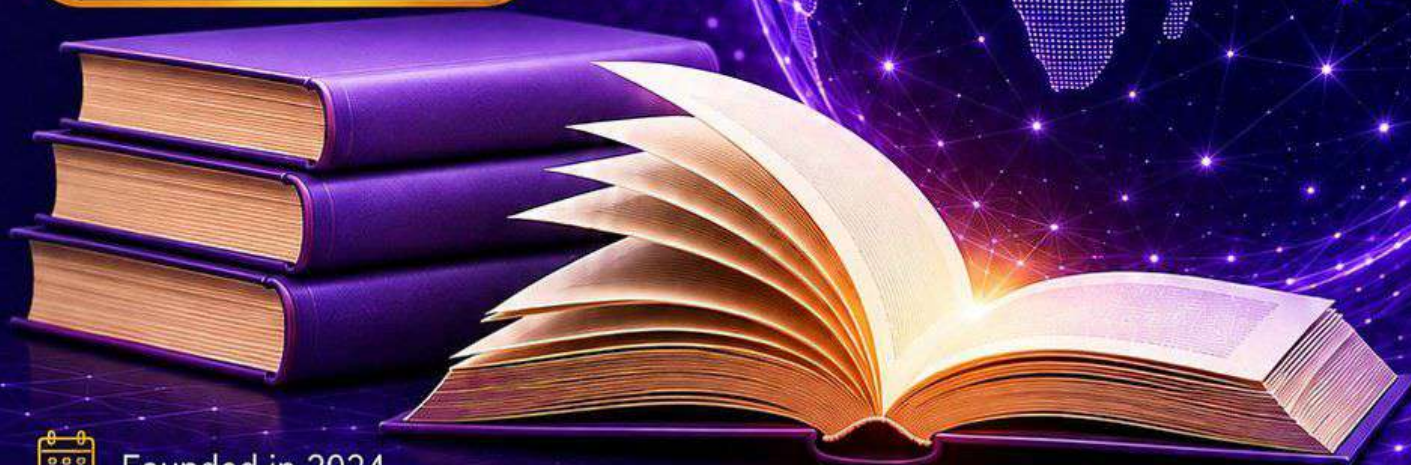
IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 8

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

NUTQIY AKTLARNING BADIY DISKURSDAGI FUNKSIONAL-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI: ANTROPOSENTRIK YONDASHUV

Akramova Surayo Renatovna

Buxoro davlat pedagogika instituti, dotsent (PhD).

e-mail: suraeww1984@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4115-6493>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada nutqiy aktlarning badiiy diskursdagi funksional-pragmatik xususiyatlari antroposentrik yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda badiiy matnda qo'llanadigan nutqiy aktlarning kommunikativ maqsadni ifodalash, qahramonlararo munosabatlarni shakllantirish hamda badiiy obraz yaratishdagi o'rni yoritiladi. Nutqiy birliklarning mazmuni faqat ularning lisoniy shakli bilan belgilanmasdan, balki so'zlovchining kommunikativ niyati, nutqiy vaziyat va inson omili bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'lishi tahlil qilinadi. Ishda pragmalingsvistik va antroposentrik tamoyillar asosida badiiy diskursda yuzaga keluvchi nutqiy aktlarning funksional imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, badiiy diskurs, pragmalingsvistika, antroposentrik yondashuv, kommunikativ niyat, nutqiy vaziyat, lingvistik shaxs, badiiy matn.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ: АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Акратова Сураё Ренатовна

Бухарский государственный педагогический институт, доцент (PhD).

Аннотация.

В статье исследуются функционально-прагматические особенности речевых актов в художественном дискурсе с позиций антропоцентрического подхода. Особое внимание уделяется роли речевых актов в выражении коммуникативной цели, формировании взаимоотношений между персонажами и создании художественного образа. Анализируется, что содержание речевых единиц определяется не только их языковой формой, но и коммуникативным намерением говорящего, речевой ситуацией и человеческим фактором. На основе прагмалингвистических и антропоцентрических принципов раскрываются функциональные возможности речевых актов в художественном дискурсе.

Ключевые слова: речевой акт, художественный дискурс, прагмалингвистика, антропоцентрический подход, коммуникативное намерение, речевая ситуация, языковая личность, художественный текст.

FUNCTIONAL AND PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF SPEECH ACTS IN LITERARY DISCOURSE: AN ANTHROPOCENTRIC APPROACH

Akramova Surayo Renatovna

Bukhara State Pedagogical Institute, Associate Professor (PhD).

Abstract.

This article explores the functional and pragmatic characteristics of speech acts in literary discourse from an anthropocentric perspective. The study examines the role of speech acts in expressing communicative intentions, shaping interpersonal relationships between literary characters, and constructing artistic images within literary texts. It argues that the meaning of speech units is determined not only by their linguistic form but also by the speaker's communicative intention, the speech situation, and the human factor. Drawing on the principles of pragmalinguistics and anthropocentric linguistics, the article reveals the functional potential of speech acts in literary discourse.

Keywords: speech act, literary discourse, pragmalinguistics, anthropocentric approach, communicative intention, speech situation, linguistic personality, literary text.

Kirish. Hozirgi zamon tilshunosligida til hodisalarini faqat struktur jihatdan emas, balki inson omili, kommunikativ jarayon va nutq faoliyati bilan bog'liq holda o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Tilshunoslikning antroposentrik paradigmasi shakllanishi natijasida til birliklarining real muloqotdagi vazifalari, ularning inson tafakkuri, dunyoqarashi va ijtimoiy tajribasi bilan aloqador jihatlarini tadqiq etish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Ayniqsa, badiiy diskursda til vositalarining qo'llanishi o'ziga xos kommunikativ-estetik tizimni namoyon etib, unda muallif, personaj va kitobxon o'rtasidagi munosabatlar nutqiy faoliyat orqali yuzaga chiqadi.

Nutqiy aktlar nazariyasi zamonaviy pragmalingsvistikaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u til birliklarining

faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki muayyan kommunikativ harakatni amalga oshiruvchi vosita ekanligini asoslaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, har qanday nutqiy ifoda ma'lum bir maqsad, vaziyat va ishtirokchilar munosabati asosida shakllanadi. Shu jihatdan badiiy matndagi dialoglar, monologlar, murojaatlar, buyruq, iltimos, va'da, baholash kabi nutqiy shakllar qahramonlarning ichki dunyosini ochish, xarakterini belgilash va syujet rivojiga xizmat qiluvchi pragmatik vositalar sifatida namoyon bo'ladi.

Badiiy diskursda nutqiy aktlarni o'rganish inson omilini markazga qo'yishni talab qiladi. Chunki badiiy asarda har bir nutqiy birlik muayyan kommunikativ vaziyat, ijtimoiy mavqe, ruhiy holat va maqsad bilan bog'langan holda yuzaga keladi. Shu sababli nutqiy aktlarning funksional-pragmatik xususiyatlarini antroposentrik yondashuv asosida tahlil qilish badiiy matnning mazmuniy qatlamlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi badiiy diskursda qo'llanadigan nutqiy aktlarning funksional-pragmatik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning inson faoliyati, kommunikativ niyat va badiiy obraz yaratish jarayonidagi o'rnini antroposentrik nuqtayi nazardan yoritishdan iborat.

Mazkur tadqiqotda nutqiy aktlar nazariyasi, pragmatik yondashuv va antroposentrik paradigma asosida badiiy diskursdagi kommunikativ birliklarning funksional imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ushbu nazariy asoslar nutqiy aktlarning badiiy matnda qanday vazifalarni bajarishi, ular orqali qanday ma'no va pragmatik ta'sir yuzaga kelishini aniqlash uchun metodologik zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot badiiy diskursda nutqiy aktlarning funksional-pragmatik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda zamonaviy pragmatik yondashuv, diskurs tahlili hamda antroposentrik tilshunoslik tamoyillariga asoslaniladi. Tadqiqot metodologiyasining asosiy yo'nalishi til birliklarini faqat shakliy va mazmuniy jihatdan emas, balki ularning kommunikativ vazifasi, yuzaga kelish sabablari hamda inson faoliyati bilan bog'liq jihatlari asosida o'rganishni nazarda tutadi.

Tadqiqot jarayonida nutqiy aktlarning badiiy matnda qo'llanish xususiyatlarini ochib berish maqsadida pragmatik tahlil metodidan foydalaniladi. Ushbu metod orqali nutq birliklarining qanday kommunikativ vaziyatda yuzaga kelishi, so'zlovchining maqsadi, tinglovchiga yo'naltirilgan ta'sir darajasi hamda nutqiy ifodaning yashirin yoki ochiq mazmuni aniqlanadi. Bunda nutqiy aktlarning faqat lug'aviy ma'nosi emas, balki ularning muloqot jarayonidagi funksional imkoniyatlari ham hisobga olinadi.

Tahlil va muhokama. Badiiy diskursda nutqiy aktlar personajlar o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarni shakllantiruvchi, badiiy obrazlarning ichki dunyosini ochib beruvchi va muallif konsepsiyasini ifodalashga xizmat qiluvchi muhim lingvistik vositalardan biri hisoblanadi. Badiiy matnda qo'llangan har qanday nutqiy birlik muayyan kommunikativ vaziyat bilan bog'liq holda yuzaga keladi va ma'lum pragmatik vazifani bajaradi. Shu sababli nutqiy aktlarni tahlil qilishda ularning shakliy ko'rinishidan tashqari, qanday maqsadga yo'naltirilgani, qanday ta'sir kuchiga egaligi va qanday badiiy vazifani amalga oshirishi ham e'tiborga olinadi.

Badiiy diskursda nutqiy aktlarning eng faol ko'rinishlaridan biri direktiv aktlar hisoblanadi. Ushbu turdagi aktlar so'zlovchining tinglovchini ma'lum harakatni bajarishga undash, talab qilish, maslahat berish yoki iltimos bildirish maqsadini ifodalaydi. Badiiy asarlarda direktiv nutqiy aktlar qahramonlarning o'zaro munosabatini, ular o'rtasidagi ijtimoiy masofani hamda xarakter xususiyatlarini namoyon etishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, buyruq shaklidagi ifodalar hukmronlik, qat'iylik yoki keskin munosabatni bildirsa, iltimos va maslahat shaklidagi ifodalar muloyimlik, hurmat yoki yaqinlik munosabatlarini ko'rsatishi mumkin.

Ekspressiv nutqiy aktlar ham badiiy diskursda alohida funksional ahamiyatga ega. Ular qahramonlarning hissiy holati, voqea-hodisalarga bo'lgan subyektiv munosabati va ichki kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi. Quvonch, afsus, hayrat, norozilik, minnatdorlik kabi emotsional holatlar ekspressiv aktlar orqali namoyon bo'lib, badiiy obrazning ruhiy portretini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Antroposentrik yondashuv nuqtayi nazaridan qaralganda, aynan ekspressiv aktlar insonning hissiy tajribasi va individual munosabatlarini til orqali ifodalash mexanizmini ko'rsatadi.

Badiiy matnda komissiv nutqiy aktlar ham o'ziga xos pragmatik vazifalarni bajaradi. Va'da berish, majburiyat olish, qasam ichish kabi kommunikativ harakatlar qahramonlarning mas'uliyat hissi, qadriyatlarini va kelajakdagi harakatlarini belgilaydi. Bunday nutqiy aktlar syujet rivojiga ta'sir ko'rsatishi, qahramon xarakteridagi muhim jihatlarni ochib berishi hamda asardagi konfliktlarning shakllanishiga xizmat qilishi mumkin.

Assertiv nutqiy aktlar esa voqelik haqidagi fikr, xabar yoki baholashni ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy diskursda ular ko'pincha qahramonlarning dunyoqarashi, hayotiy pozitsiyasi va voqealarga munosabatini ko'rsatadi. Oddiy axborot berish shaklida ko'ringan bunday nutqiy birliklar ko'pincha yashirin pragmatik mazmunga ega bo'lib, muallif yoki personajning ma'lum g'oyaviy-estetik pozitsiyasini ifodalashi mumkin.

Nutqiy aktlarning badiiy diskursdagi yana bir muhim jihati shundaki, ular bevosita va bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Bevosita nutqiy aktlarda kommunikativ maqsad ochiq ifodalansa, bilvosita nutqiy aktlarda mazmun yashirin tarzda anglashiladi. Masalan, savol shaklidagi ifoda har doim ham ma'lumot olish maqsadini anglatmaydi; u kinoya, tanbeh, hayrat yoki e'tiroz ma'nolarini ham ifodalashi mumkin. Bunday holatlar badiiy matnning pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi va kitobxonning matnni faol talqin qilishiga zamin yaratadi.

Antroposentrik yondashuv asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, nutqiy aktlar badiiy diskursda inson faoliyatining til orqali namoyon bo'lish shakllaridan biridir. Har bir nutqiy harakat ortida muayyan shaxs, uning maqsadi, hissiy holati, ijtimoiy tajribasi va kommunikativ ehtiyoji mavjud. Shu bois badiiy matndagi nutqiy aktlarni o'rganish nafaqat til birliklarining funksional xususiyatlarini, balki insonning badiiy olamdagi nutqiy faoliyatini ham anglash imkonini beradi.

Badiiy diskursda nutqiy aktlarning funksional imkoniyatlari faqat personajlar dialogi bilan cheklanmaydi. Muallif nutqi ham muayyan kommunikativ maqsadga ega bo'lgan murakkab nutqiy faoliyat shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Muallif tomonidan qo'llangan baholash, tavsiflash, izohlash va munosabat bildirish shaklidagi nutqiy birliklar asarning g'oyaviy yo'nalishini belgilash, voqelikka nisbatan muallif pozitsiyasini ifodalash hamda kitobxonning estetik idrokini boshqarishga xizmat qiladi. Shu jihatdan muallif nutqidagi nutqiy aktlar badiiy kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Muallifning badiiy matndagi kommunikativ strategiyasi ko'pincha bevosita yoki bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Bevosita ifodalangan baholovchi birliklar orqali muallif voqea yoki obrazga munosabatini ochiq bildirishi mumkin. Bilvosita shaklda esa muallif ma'lum vaziyatlarni tanlash, qahramonlar nutqini tashkil etish yoki muayyan lingvistik vositalardan foydalanish orqali o'z pozitsiyasini ifodalaydi. Bunday holatda nutqiy aktlar nafaqat axborot uzatish, balki badiiy mazmunni shakllantirish vositasiga aylanadi.

Personaj nutqining pragmatik tahlili badiiy obrazning individual xususiyatlarini aniqlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir qahramonning nutqi uning xarakteri, dunyoqarashi, tarbiyasi, ijtimoiy mavqei va ruhiy holati bilan bog'liq holda shakllanadi. Shu sababli bir xil kommunikativ vaziyatda turli personajlar tomonidan qo'llangan nutqiy aktlar turlicha pragmatik mazmun kasb etishi mumkin. Masalan, bir qahramonning buyruq shaklidagi nutqi hukmronlik va qat'iyatni ifodalasa, boshqa bir obraz nutqida ayni shakl himoya qilish yoki mas'uliyatni his etish ma'nolarini anglatishi mumkin.

Badiiy diskursda nutqiy aktlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning obraz yaratish imkoniyatidir. Qahramonning qanday murojaat qilishi, qanday shaklda fikr bildirishi yoki suhbatdoshiga qanday munosabatda bo'lishi uning individual nutqiy portretini shakllantiradi. Nutqiy xatti-harakatlar orqali obrazning ichki dunyosi, ma'naviy qadriyatlari va kommunikativ qobiliyatlari namoyon bo'ladi. Shu ma'noda nutqiy aktlar badiiy xarakter yaratishning muhim lingvistik mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Nutqiy aktlarning badiiy diskursdagi pragmatik qiymati kitobxonga ta'sir ko'rsatish jarayonida ham namoyon bo'ladi. Badiiy matn kommunikatsiyasida kitobxon passiv qabul qiluvchi emas, balki matn mazmunini anglovchi va talqin qiluvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Nutqiy aktlarning yashirin ma'nolari, kommunikativ niyatlari va emotsional bo'yoqdorligi kitobxonning matnni chuqurroq anglashga yordam beradi. Ayniqsa, bilvosita nutqiy aktlar kitobxonni fikrlashga, voqea-hodisalarni baholashga va badiiy mazmunni mustaqil talqin qilishga undaydi.

Antroposentrik yondashuv nuqtayi nazaridan badiiy diskursdagi nutqiy aktlar insonning til orqali o'zini namoyon etish shakli sifatida qaraladi. Insonning hissiyoti, tafakkuri, ijtimoiy tajribasi va ma'naviy qadriyatlari nutqiy faoliyat orqali ifodalanadi. Shu sababli badiiy matndagi har bir kommunikativ birlik ortida insonning ma'lum ehtiyoji, maqsadi yoki munosabati mavjud bo'ladi. Nutqiy aktlarni shu asosda tahlil qilish til va inson o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib berishga imkon yaratadi.

Xulosa. Umuman olganda, badiiy diskursdagi nutqiy aktlar ko'p funksiyali hodisa bo'lib, ular kommunikativ, ekspressiv, baholovchi, obraz yaratish va ta'sir ko'rsatish vazifalarini bajaradi. Ularning funksional-pragmatik xususiyatlarini o'rganish badiiy matnning ichki mexanizmlarini, muallif va personajlar nutqining o'ziga xosligini hamda inson omilining til orqali namoyon bo'lish shakllarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Badiiy diskursda nutqiy aktlarni funksional-pragmatik va antroposentrik yondashuv asosida o'rganish til birliklarining inson faoliyati, kommunikativ maqsad va badiiy mazmun bilan uzviy aloqasini ochib berishga imkon beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy aktlar badiiy matnda oddiy kommunikativ birlik sifatida emas, balki muallif g'oyasini ifodalash, personajlar xarakterini yaratish, voqealar rivojini ta'minlash va kitobxonga estetik-pragmatik ta'sir ko'rsatishga xizmat qiluvchi murakkab hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Badiiy diskursdagi nutqiy aktlarning asosiy xususiyati shundaki, ular ma'lum kommunikativ vaziyat, so'zlovchining niyati va ishtirokchilarning o'zaro munosabati asosida shakllanadi. Shu bois bir xil til shakli turli kontekstlarda turlicha pragmatik mazmun kasb etishi mumkin. Nutqiy aktlarning bevosita va bilvosita shakllari badiiy matnning mazmunini imkoniyatlarini kengaytirib, undagi yashirin ma'nolarni anglashga yordam beradi.

Tadqiqot davomida aniqlanganidek, direktiv, ekspressiv, komissiv va assertiv kabi nutqiy akt turlari badiiy diskursda turli funksiyalarni bajaradi. Direktiv aktlar qahramonlar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalasa, ekspressiv aktlar ularning ruhiy holati va hissiy kechinmalarini ochib beradi. Komissiv aktlar obrazlarning mas'uliyati va qadriyatlarini namoyon etsa, assertiv aktlar ularning dunyoqarashi va voqelikka munosabatini aks ettiradi.

Antroposentrik yondashuv asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, badiiy matndagi nutqiy birliklar inson omilidan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. Har bir nutqiy akt ortida muayyan shaxs, uning kommunikativ ehtiyoji, ruhiy holati, ijtimoiy tajribasi va maqsadi turadi. Shu jihatdan nutqiy aktlarni o'rganish nafaqat tilning funksional imkoniyatlarini, balki insonning badiiy olamdagi kommunikativ faoliyatini ham tadqiq etishga xizmat qiladi.

Badiiy diskursdagi nutqiy aktlarning funksional-pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish zamonaviy pragmalingsvistika, matn lingvistikasi va antroposentrik tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin. Mazkur yondashuv badiiy matnning kommunikativ tabiatini chuqurroq anglash, muallif va personajlar nutqining o'ziga xos jihatlarni aniqlash hamda tilning inson tafakkuri va faoliyati bilan bog'liq imkoniyatlarini ochib berishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с. – ISBN 5-94244-005-0. URL: https://yanko.lib.ru/books/cultur/makarov-osnovu_teorii_diskursa-8l.pdf
2. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136–137. URL: <https://rus-yaz.niv.ru/doc/dictionary/linguistic-encyclopedia/articles/405/diskurs.htm>

3. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 34–47. URL: <https://vja.ruslang.ru/ru/archive/1994-4/34-47>
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с. – ISBN 5-88234-552-2. URL: https://www.academia.edu/24179482/Karasik_v_i_yazykovoy_krug_lichnost_kontsepty_diskurs
5. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / сост. С. Г. Бочаров. – Москва: Искусство, 1979. – 424 с.
6. URL: <https://teatr-lib.ru/Library/Bahtin/esthetic/>
7. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций: монография. – Москва: Гнозис, 2008. – 414 с. – ISBN 978-5-94244-019-0. URL: https://rusneb.ru/catalog/000201_000010_BJVVV1193255/
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b. Elektron nusxa: <https://www.scribd.com/document/575012809/Pragmalingvistika-Sh-safarov>
9. Nurmonov A. Tanlangan asarlar: 3 jildlik. – Toshkent: Akademyashr, 2012. III jild: <https://kutubxona.adpi.uz/preview?filename=89nurmonovatanlanganasarlar3jild.pdf>
10. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili: darslik. – Toshkent: Universitet, 2006. To'liq PDF: https://n.ziyouz.com/books/uzbek_adabiy_tili/Shavkat%20Rahmatullayev.%20Hozirgi%20o%27zbek%20adabiy%20tili.pdf
11. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2008. – 560 p. – ISBN 978-1-4051-5296-9. Wiley: <https://www.wiley.com/en-fr/A%2BDictionary%2Bof%2BLinguistics%2BAnd%2BPhonetics%2C%2B6th%2BEdition-p-9781405152969>
12. Mey J. L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Malden, MA; Oxford: Blackwell, 2001. – 392 p. Google Books: https://books.google.com/books/about/Pragmatics.html?id=TT_TF4sM6lcC
13. Verschueren J. Understanding Pragmatics. – London: Arnold, 1999. – 295 p. Google Books: https://books.google.com/books/about/Understanding_Pragmatics.html?id=pOsU-xSlhBwC